

EBUBEKİR EHAVEYN -İ BUHARÎ VE *HİDÂYETÜ'L-MÜTEALLİMÎN*

PROF. DR. NİMET YILDIRIM*

ÖZET

Ehaveyn-i Buharî, ünlü hekim ve filozof Ebubekir Muhammed b. Zekeriyâ-yi Razî'nin öğrencisi Ebu'l-Kâsım Tahir b. Muhammed-i Mekaniî-yi Razî'nin öğrencisidir. Dolayısıyla Ehaveyn-i Buharî, Razî ekolünün önde gelen tıp bilim adamları arasında yer almaktadır.

Doğduğu şehirde başlamış olduğu tıp öğrenimini aynı yerde sürdürmüş, öğrenimini bitirdikten sonra yine doğduğu şehirde doktorluk görevine başlamış, eserindeki kayıtlardan da anlaşıldığı gibi hayatının tamamını yöre halkının tedavileriyle uğraşarak geçirmiştir.

Hidâyetü'l-Müteallimîn, yazıldığı günden itibaren tıp öğrencileri için önemli bir ders kitabı olmasının yanı sıra, hastalık adları ve tanımları, değişik hastalıkların ilaçları konularında ilgililere önemli katkılar sağlamıştır. Büyük ihtimalle Yeni Farsça yazılmış ilk tıp konulu metindir. Eldeki en eski nüshası 478/1085 tarihlidir.

Hidâyetü'l-Müteallimîn adlı eserinde otuz yıllık doktorluk tecrübelerini kullanarak elde ettiği önemli sonuçları aktarmıştır.

* Prof. Dr. Nimet YILDIRIM, Atatürk üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. Email: yildirim2002@hotmail.com. Web: nimetyildirim.com.tr; nyildirim.wordpress.com.

ABSTRACT

Aḳawaynī Boḳārī, author of *Hedāyat al-motaallemīn fi'l-tebb*, his only extant book and sole source of information about him. He names Abu'l-Qāsem Ṭāher b. Moḥammad b. Ebrāhīm Maqāneī Rāzī, a student of Moḥammad b. Zakariyā Rāzī, as his own teacher. This puts his work into the second half of the 4th/10th century and thus makes it the earliest medical compendium in New Persian and indeed an important example of early New Persian prose.

Although this work, which was based on Rāzī's principles of medicine, appeared before the more famous Qānun of Ebn Sinā (Avicenna), the Hedāyat did not become obsolete in subsequent centuries.

Hedāyat Al-Motaallemīn Fi'l-Ṭebb, the complete title of the oldest extant treatise on medicine written in Persia.

چکیده

ابو بکر ربیع بن احمد الأخوینی از اهل بخارا و از اطباء قرن چهارم هجری است. وی شاگرد ابوالقاسم مقانعی از شاگردان ابوبکر محمد بن زکریای رازی است. طب ابو بکر اخوینی بالطبع تابع طب ابو بکر محمد بن زکریای رازی است که استاد استاد او بوده.

کتاب هدایه المتعلمین فی الطب تصنیف ابوبکر اخوینی بخاری یگانه کتاب طبی فارسی متعلق بقرن چهارم هجری و قدیمترین کتاب طبی است که بفارسی تألیف شده و بدست ما رسیده است. این کتاب در اواسط نیمه ی دوم قرن چهارم تألیف شد و در شمار کتب متوسط طب است.

این کتاب ارزشمند جزو معدود کتابهای بجا مانده از آثار قلمی دانشمندان ایرانی است که به فارسی دری منشور نوشته شده است. اخوینی در هدایه از تجربه‌های بیش از سی ساله خود یاد کرده است. این کتاب نزد استادان و مدرسان علم پزشکی از توجه خاصی برخوردار بوده است اخوینی بارها در این کتاب به نوع بیماری ها و نام بیماران تحت درمان خود اشاره می‌کند.

III/IX, IV/X. ve V/XI. yüzyıllarda İslâm coğrafyasının değişik bölgeleri, bunlar arasında özellikle İran; bilim, felsefe, sanat ve bilginin önemli merkezlerinden biriydi.

Bu bölgede Müslüman halkların ortak dili olan Arapçanın yanı sıra Farsça da, Arapların İran'ı ele geçirmelerinin üzerinden geçen yaklaşık iki yüzyılın ardından yeniden şekillendi, her geçen gün artan bir yoğunlukta Arapça kelimeleri de bünyesine alarak daha da zenginleşip yaygınlaşarak hem din dili ve hem de gittikçe zenginleşen bir bilim ve edebiyat dili haline geldi.

O çağların hızla gelişme gösteren bilim dallarından biri de tıp idi. O dönemlerde diğer dallarda kaleme alınmış eserler gibi tıp konulu yapıtların da bir kısmı henüz kütüphane raflarında kalmış olmasına karşın günümüze erişmeği başarmıştır.¹

İran coğrafyasında tıp bilimi köklü bir geçmişe ve derin bir birikime sahiptir.² Eldeki kaynaklar ve tarihsel verilerin ortaya koyduğu kada-

¹ Honer, Ali Muhammed, "Teemmulî Der Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb", *Âyîne-yi Pejûhiş*, Tahran 1375 hş., sayı: 45, s. 58.

² Başta Tıp bilimleri olmak üzere bilimler tarihi açısından Eski İran'da Cündişapûr önemli bir merkezdi. Cündişapûr Sasanî hükümdarı **I. Şapûr** (eg. 241-271) tarafından kuruldu ve kısa sürede bir bilim merkezi kimliği kazandı. Burada Şapûr'un emriyle önemli birtakım kitaplar daha ilk zamanlarında Pehlevî Dili'ne çevrildi. Değişik bölgelerden önemli eserler bu şehirdeki kütüphanelere toplandı. Cündişapûr o dönemlerde Yunan tıp biliminin de merkezlerinden biri konumunu kazandı. **II. Şapûr** döneminde (eg. 310-379) hükümdarın tedavisi için saraya getirilen Yunanlı hekim Theodoros, Şapûr tarafından Cündişapûr'a yerleştirildi. Bu şehirde hekimliği, tedavi yöntemleri ve bilgisiyle ün kazandı (Safâ, *Târîh-i Ulûm-i Aklî Der Temeddun-i İslâmî*, Tahran 1368 hş., s. 21).

Cündişapûr, asıl ününü bu şehirde kurulmuş olan tıp okulu ve hastaneyle kazandı, tıp merkeziyle diğer bilimsel ve kültürel kurumlarıyla yüzyıllarca doğunun bilim merkezlerinden biri olma özelliğini korudu. **Enuşirvân** (eg. 531-579) döneminde de önemini her geçen gün artırmış, gelişimini ve genişlemesini de hızlandırarak sürdürmüştür. **İbn Kıftî**'nin bu şehrin kuruluşuyla

rıyla İslâm öncesi dönemlerde İran da diğer ülkeler gibi Yunan tıp bilimlerinin etkisinde kalmıştır. Nitekim İslâm öncesi dönemlerde Pers İmparatorları Ahâmenişler, hükümdar saraylarında Yunanlı doktorlar bulundurmuşlar, çoğu zaman özel doktorları Yunanlı olmuştur. Örneğin; **I. Daryuş**'un (eg. MÖ. 522-486) özel saray doktoru Yunanlıydı. Ahâmenişlerden sonra Sasanî hükümdarları da dinsel yasaklamalara rağmen saraylarında Yunanlı Süryani doktorlar bulundurmuşlardır. Büyük Sasanî hükümdarlarından **I. Erdeşir** (eg. 224-241), **II. Şapur** (eg. 310-379), **II. Erdeşir** (eg. 379-383) ve diğer bazı İran hükümdarları da saraylarında Yunanlı doktorlar görevlendirmişlerdi. Bu doktorlardan bir kısmı Eski İran'ın en büyük bilim ocağı Cündişapur Üniversitesi Tıp Merkezinde hoca ve hekim olarak görev yapıyorlardı. ³

İslâm sonrası ilk dönemlerden başlayarak daha sonraları Abbasîler döneminde ünlü hekimlerin kitapları; özellikle **Bokrat** (ö. MÖ. 460), **Calinus** (ö. 200) ve diğer ünlü hekimlerin tıp konulu çalışmaları Arapçaya çevrildi. Abbasî halifeleri de özel doktorlarını Hıristiyan ve Nasurî Süryaniler arasından seçiyorlardı. ⁴

İslâm sonrası çağlarda özellikle Abbasîler döneminde 320/932 yılından itibaren Tıp bilimi özellikle Bağdat ve Müslüman halkların yaşadıkları diğer coğrafyalarda altın günlerini yaşamaya başladı. O dönemlerde yaşamış İranlı çok sayıda hekim ve eserlerinin adları İbn Nedîm'in, *el-Fihrist*, İbn Kiftî'nin, *Târîhu'l-hukemâ*, İbn Ebi Useybia'nın, *Uyunu'l-enbâ Fî Tabakâti'l-etibbâ*, Katip Çelebî'nin, *Keşfüzzunûn...* gibi eserlerde görülmektedir. Öte yandan Müslümanlar ve bu arada İranlılar arasında da çok değerli çevirmenlerin diğer dillerden çevirdikleri tıp konulu eserler yanında tıp bilim dalında çok değerli araştırmalar

ilgili aktardıklarına bakılırsa, Daha **I. Şapûr** döneminde bile bu şehirde o çağların ünlü hekimleri görev yapmıştır (Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i Îrânî Pîş Ez İslâm*, Tahran 1372 hş., s. 231-232).

³ Honer, Ali Muhammed, Teemmulî Der *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb, Âyîne-yi Pejûhiş*, Tahran 1375 hş., sayı: 45, s. 58.

⁴ *A.g.e.*, s. 58-59.

yapan ve önemli eserler yazan derin bilgi ve deneyim sahibi hekimler, bilginler ortaya çıktı. Bunlardan biri, halife **el-Mütevekkil** döneminde yaşamış İslâm dünyasının en büyük hekimi Muhammed b. Zekeriyya-yi Razî'nin hocası **Ali b. Rabben et-Taberî** (ö. 247/861) *Firdevsü'l-hikme* adlı önemli eserini 235/849 yılında kaleme almıştır. ⁵

Bazı kaynaklarda Rey'in ünlü bilgisi **Zekeriyya-yi Razî**'nin, değişik konularda çok sayıda eser kaleme almış olduğu, bazı kaynaklarda 237 kitap yazdığı aktarılır. Razî'nin en önemli eseri eksiksiz ve kapsamlı bir tıp kaynağı olan *el-Hâvî*'dir. Ardından İslâm coğrafyasının en önemli ve en büyük tıp bilgini kabul edilen **İbn Sina** gelmektedir. Çok sayıda önemli yapıtı bulunan İbn Sina'nın eserlerinden sadece iki tanesi Farsçadır. *Kanûn* adlı eseri yüzyıllar boyu alanında en önemli kitap olarak kabul edilegelmiş, 1473 yılında Latinceye çevrilmiş, 1650 yılına kadar da birçok Avrupa ülkesinde tıp okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. ⁶

Farsça bilinen en eski tıp konulu kitap **Ebû Mansûr Muvaffak b. Ali el-Herevî**'nin, *el-Ebniye an Hakâyiki'l-edviye/Ravdatu'l-üns ve Menfaatu'n-nefs*'in günümüze kadar gelen iki nüshası bilinmektedir. Bunlardan biri 447/1055 tarihlidir. Ünlü şair ve sözlük yazarı **Esedî-yi Tusî** tarafından yazılan bu nüsha 1859 yılında yayınlanmıştır.

Muvaffakuddîn Ebû Mansûr-i Herevî ile **Ebubekr Ehaveyn-i Buharî** IV./X-XI. yüzyıllarda yaşamış iki ünlü bilge hekim olarak İran coğrafyası tıp tarihinde önemli bir yere sahiptirler. Yaklaşık zamanlarda yaşamış bu iki büyük tıp bilgini, İran'ın Araplar tarafından işgal edilmesinin ardından geçen birkaç yüzyıl sonra bu alandaki sessizliği kırarak tıp ve eczacılık alanlarında son derece önemli eserler yazmışlardır. ⁷

⁵ Honer, Ali Muhammed, *Teemmulî Der Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb, Âyîne-yi Pejûhiş*, Tahran 1375 hş., sayı: 45, s. 59.

⁶ A.g.e., s. 59.

⁷ Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, (Tahran

Ebubekir Ehaveyn-i Buharî

Ehaveyn-i Buharî'nin tam adı kaynaklarda; **Rebî b. Ahmed-i Ehaveyn-i Buharî** olarak geçer. Künyesi "**Ebû Hekîm**", "**Ebû Bekir**" olarak bilinir. "**Ahmed oğlu**" olarak da bilinen, Maverâünnehir bölgesi tıp bilginlerinden Ehaveyn-i Buharî'nin doğum ve ölüm tarihleri ile hayatı ve öğrenim durumu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kendisiyle ilgili bilgiler önemli ölçüde *Hidâyetü'l-Müteallimîn* adlı eserindeki ayrıntılarla sınırlıdır. Zamanımıza gelen bu tek eserden anlaşıldığına göre Ehaveyn-i Buharî daha çok tıp ve felsefe ile meşgul olmuştur. Tıp öğrenimini bitirdikten sonraki dönem hayatı boyunca doktorluk yapmış ve yaşadığı çağın önemli tıp bilimcileri arasında yer almıştır. Kendisiyle ilgili bilgilere yer veren eserlerde "**Ehaveyn**", "**Ahavî**", "**Ehaveynî**", "**Aharîn**" şekillerinde dört ayrı aidiyetinden söz edilir. Hem adındaki Buharî nisbesi ve hem de eserinin değişik bölümlerinde kullandığı Buhara lehçesinden dolayı Buharalı olduğunda şüphe yoktur. Buhara⁸ ahalisinden olan Ehaveyn-i Buharî, ünlü hekim ve filozof Ebubekir **Muhammed b. Zekeriyâ-yi Razî**'nin öğrencisi **Ebu'l-KâsımTahir b. Muhammed-i Mekanî-yi Razî**'nin öğrencisidir.

2012), sy: 1, s. 2; Ensarî, Nuş Aferîn, "Berhî Ez Menabi-i Pizişkî ve Darûşinasî", *İttilairesânî ve Kitâbdârî*, Tahran 1369 hş., sy: 16, s. 78-79.

⁸ Horasan eyaletinin önemli edebiyat ve bilim merkezlerinden Buhara, özellikle Samanîler döneminde son derece önem ve değer kazanmıştır. Orta Asya'nın en eski yerleşim bölgelerinden olan ve günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunan, tarih boyunca bölgenin önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri olan Buhara MÖ 500 yılında Pers imparatorluğuna bağlanmıştır. Bundan bir süre sonra Büyük İskender tarafından ele geçirilmiş, daha sonra İskender'in İran'da kurduğu Selevkiler Devleti'nin ve Kuşan imparatorluklarının egemenlikleri altına girmiştir. IX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra X. yüzyıl sonuna kadar Buhara Samanîlerin başkenti olmuş (819-1005); Samanîlerin yıkılışından sonra Karahanlıların yönetimi altına girmiştir (999-1141). Samanîler döneminde son derece bayındır ve gelişmiş bir şehir olan Buhara, aynı zamanda bağımsız İran emirliğinin başkenti, o çağlarda İslâm dünyasının bilim ve edebiyat merkezlerinden biridir.

Bunu kendisi de eserinde belirtmektedir. Bu bakımdan İslâm dünyasında Râzî'nin başlattığı natüralist akımı IV./X. yüzyılın ikinci yarısında temsil eden bilginlerden birinin de Ehaveynî olduğu söylenebilir.⁹ Dolayısıyla Ehaveyn-i Buharî, Razî ekolünün önde gelen tıp bilim adamları arasında yer almaktadır. Eserinin bazı yerlerinde Zekeriyâyî Razî'den "üstad" ve "üstadımız" gibi ifadelerle söz etmesinden dolayı bazı araştırmacılar onun doğrudan Razî'inin öğrencisi olduğu kanısına varmışlardır. Ancak bu zamansal açıdan da mümkün değildir.¹⁰

Doğduğu şehirde başlamış olduğu tıp öğrenimini aynı yerde sürdürmüş, öğrenimini bitirdikten sonra yine doğduğu şehirde doktorluk görevine başlamış, eserindeki kayıtlardan da anlaşıldığı gibi hayatının tamamını yöre halkının tedavileriyle uğraşarak geçirmiştir. Ehaveyn-i Buharî'nin Buhara dışında herhangi bir şehre gidip gitmediği ya da diğer şehirlerdeki tıp bilim adamlarıyla görüşüp görüşmediği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹¹

⁹ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, s. 303; Storey, C. *Persian Literature*, II/2, s. 199; Lazard, Jilbert, *La Langue Des Plus Anciens Monuments De La Prose Persane*, Paris 1963, s. 48-50; Ammarî, Meryem, "Ahaveynî-yi Buharî", *DMBİ*, VII, 286; Takîzâde, Seyyid Huseyn, "Teveccuh-i İrâniyân Der Gozeşte Be Tıbb ve Etebbâ", *Yâdgâr*, sy. 46-47 (Tahran 1327 hş.), s. 22; Kerametî, Yunus, "Berresî-yi Menâbî-i Hidâyetü'l-Müteallimîn fi't-Tıbb", *Makâlât ve Berresihâ*, Tahran 1380 hş., sy: 69, s. 179; Rızâyî-yi Bağbidî, Hasan, "Çahar Vaje-yi Dahîli Soğdî Der Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb", *Nâme-yi Ferhengistân*, Tahran 1375 hş.; sy: 7, s. 61-64; Dânişpejûh, Muhammed, "Târîh-i Şinâht-i Destgâh-i Gerdiş-i Hûn ve Bîmârî-yi Ân", *Mecelle-yi Târîh-i İlm*, sy: 4, Tahran 1384 hş., s. 111; Yazıcı, Tahsin, "Ehaveyn-i Buharî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, X, 497; Matini, Jalal, "Hedâyat Al-Mota'allemin Fı'l-Tebb", *Encyclopædia Iranica*, www.iranicaonline.org.

¹⁰ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, s. 7-8; Safâ Zebihullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, I, 621; Ammarî, Meryem, "Ahaveyn-i Buharî", *DMBİ*, VII, 268; Reşnevzâde, Babek, "Ahaveyn-i Buharî", *Danişnâme-yi Edeb-i Farsî*, I, 67.

¹¹ Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, sayı:

Ruhsal ve bedensel yavaşlama ya da depresyon ağırlıklı melankoli hastalarını tedavi etmesi gerekçesiyle “delilerin doktoru” olarak da tanınan, tıp bilimleri dalında üstün yetenekli kişilikler arasında yer alan Ehaveyn-i Buharî, **Bokrat** (ö. MÖ. 460), **Calinus** (ö. 200), **İbn Sarabi-yun** (ö. 857), **Sabit b. Kurra** (ö. 901, **Huneyn b. İshak** (ö. 910), **Zeke-riyyâ-yi Razî** (ö. 925) ve daha başka ünlü hekimlerin deneyimlerinden de yararlanarak tıp dalında önemli bilgilere erişmiştir. *Hidâyetü'l-Müteallimîn* adlı eserinde otuz yıllık doktorluk tecrübelerini kullanarak elde ettiği önemli sonuçları aktarmıştır. **Nizamî-yi Aruzî**'nin *Çahar Makâle*'sinde¹² hakkında fazla bilgi bulunmadığı için olsa gerek kendisinden “Eceveynî” diye de söz edilmiştir.¹³

Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb

Ehaveyn-i Buharî'nin günümüze gelen tek yapıtı hem Yeni Farsça'nın dil özellikleri ve hem de tıp dalındaki önemi açısından yazıldığı çağın en önemli metinlerinden biri olan *Hidâyetü'l-Müteallimîn fi't-tıbb* adlı eseridir. Ehaveyn-i Buharî, Yeni Farsça en eski metinlerden biri olan bu eserini, oğlu için kaleme almıştır. Ehaveyn-i Buharî, *Karabadîn* ve *Kitâb-i Nabz* adlarındaki diğer iki önemli kitabından da bu eserinde söz eder. Ancak yazarın bu iki eseri günümüze kadar gelememiştir.

V/3 (Tahran 2012), sy:1, s. 2; Matini, Jalal, “Hedâyat Al-Mota'allemin Fi'l-Tebb”, *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org>.

¹² Nizamî-yi Aruzî, *Çahar Makâle* (yay. Muhammed-i Kazvinî), 1372 hş., 110.

¹³ Ammarî, Meryem, “Ahaveynî-yi Buharî”, *DMBİ*, VII, 286; Reşnevzâde, Babek, “Ahaveyn-i Buharî”, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, I, 68; Metinî, Celâl, “*Hidâyetü'l-Müteallimîn*, Kadîmîterîn Kitâb-i Tıbbî-yi Fârsî”; *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Meşhed*, sayı: 1 (Tahran 1344 hş., s. 49-50; Matini, Jalal, *Encyclopædia Iranica*, “Aķawaynî Boķârî” XII, 112; Lazard, Jilbert, “Metn-i Pizişkî Ez Karn-i Çaharom-i Hicrî (çev. Leyla Askerî)”, *Rûdekî ve Asr-i O*, 1958; Halidpûr Sirûs, Pâyegozâr-i Nemûdâr-i Teb Der Cihân-i Pizişkî, Ahaveyn-i Buharî”, *Mecelle-yi İrânşinâsî*, 1377 hş./ X/3, s. 589-90.

Samanî dönemi nesir özelliklerini göstermesi, çok sayıda tıp terimi ve özel kavram içermesi açısından da oldukça önemli olan eser, **Celâl-i Metinî** tarafından Oxford Bodleian nüshası esas alınıp diğer en önemli nüshaları olan İstanbul Fatih Kütüphanesi nüshasıyla Tahran Melik Kütüphanesi nüshalarının karşılaştırılmalı değerlendirmeleriyle yayınlanmıştır (Meşhed 1344 hş.).¹⁴

Adından da anlaşılacağı gibi *Hidâyetü'l-Müteallimîn* tıp dalında öğrenim görenler için hazırlanmış orta düzeyde bir eserdir. Bu yüzden yazar çok derinlikli ve geniş bilgiler verdiği iddiasında değildir. En azından aynı dalda yazılmış daha geniş kapsamlı Arapça tıp kitaplarıyla rekabet edecek bir metin değildir. Aynı zamanda bu eser herhangi bir tıp kitabının özeti ya da daha dar kapsamlı bir şekli de değildir. Çünkü yazar daha önceleri aynı dalda eser vermiş yazarların görüşlerini tekrarlamamış, özgün tespitlerini kaleme almıştır.¹⁵

Celal Metinî, bu önemli metinle IV./X. yüzyılda kaleme alınmış Farsça mensur metinler üzerinde araştırma yaparken tanıştıktan sonra, Farsça dil özellikleri, dilbilgisi kuralları, kullanılan kelimeler ve tamlamalar ile tıp teknik terimlerinin birçoğunun özgünlüğü; aynı zamanda ilk Farsça mensur eserlerden biri olduğu tesbitinin ardından eser üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.

Ancak bu dönemlerde kaleme alınmış eser sayısının oldukça az olması gerekçesiyle daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için söz konusu dönemlerde yazılmış, başta İran ve değişik ülkelerin kütüphanelerinde bulunan; IV./X. yüzyılda yazılmış, farklı konuları ele alan önemli yapıtların da incelenmesi gerektiğini düşünmüş, bunlar arasında, İngiltere'de Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunan ve

¹⁴ Efşâr, Îrec, Omidsalâr, Mahmûd, Muttalabî-yi Kaşanî, Nâdir, *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb*, Tahran 1389 hş., s. 8; Ammarî, Meryem, "Ahaveynî-yi Buharî", *DMBİ*, VII, 286; "Ahaveyn-i Buharî", *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, I, 68; Matini, Jalal, *Encyclopædia Iranica*, "Aķawaynî Bokârî" XII, 112.

¹⁵ Lazard, Jilbert, "Metn-i Pizişkî Ez karn-i Çaharom-i Hicrî (çev. Leyla Askerî)", *Rûdekî ve Asr-i O*, 1958.

Edward Granville Browne tarafından¹⁶ kapsamlı bir makaleyle bilim dünyasına tanıtılan *Kur'ân'*ın ikinci yarısının tefsiri konulu eser de yer almaktadır.¹⁷

Tam da o günlerde bu döneme ait eserler konusunda yapılan araştırmalar kapsamında Tahran Üniversitesi öğretim üyelerinden **Mucteba-yi Minovî** IV./X. yüzyıla ait hem tıp açısından ve hem de edebi ağırlığı ve değeri açısından oldukça önemli bir metni, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i gün yüzüne çıkardı, daha sonra da *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'in İngiltere'de Oxford Bodleian kütüphanesindeki 478/1085 tarihli bu nüshasını bir makaleyle bilim dünyasına tanıttı.¹⁸ Celâl Metinî bu makalenin yayınlanmasının ardından, Muhammed b. Zekeriyya-yi Razi'nin öğrencisi olan bir hekim tarafından Deri Dilinde tıp konulu kaleme alınmış, IV./X. yüzyıla ait oldukça önemli bu metnin mutlaka incelenmesi gerektiğini düşünerek işe başladı. O günlerde Tahran Milli Kütüphanesinde sadece bu eserin İstanbul Fatih kütüphanesinde bulunan yazma nüshasının fotoğraf baskısı bulunmaktaydı. Metinî bu nüsha üzerinde başlattığı çalışmalarıyla eserin önemli özelliklerini örnekleriyle notlar alarak değerlendirmeğe başladı. Daha sonra eser üzerinde yoğun çalışmalar ve derin araştırmalar yaptı. Bütün imkanlarını kullandı; günümüze kadar gelmeği başarmış Yeni Farsça en eski metin ve Farsça en değerli mensur yapıtlar arasında olma özelliği taşıyan bu kitabı yayınlamak için gece gündüz çalıştı.¹⁹

Meşhed Üniversitesi Yayınevi tarafından desteklenerek kendisine Oxford Bodleian Üniversitesi ile İstanbul Fatih kütüphanesindeki

¹⁶ Browne, Edward Granville, *A Catalogue of The Persian Manuscripts in The Library of The University of Cambridge*, 1896, s. 13-37.

¹⁷ Metinî, Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (yay. Celâl Metinî), Meşhed 1344 hş./1966, s. yek.

¹⁸ Metinî; Celâl, "Hidâyetü'l-Müteallimîn, Kadîmîterîn Kitâb-i Tıbbî-yi Fârsî"; *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Meşhed*, sy: 1 (Tahran 1344 hş., s. 49.

¹⁹ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (Metinî), s. yek-do.

yazma nüshaların sağlanmasıyla Metinî, bu iki nüsha üzerinde çalışmaları ve karşılaştırmalı değerlendirmeleriyle 478/1085 tarihli Bodleian yazmasını esas almış, ikinci yazma olarak 520/1126 tarihli Fatih nüshasını özenle inceledikten sonra Fatih kütüphanesi nüshası farklılıklarını da ayrıntılı olarak dipnotlarda vermiştir. Metinî ayrıca Bodleian nüshasına VII./XIII. yüzyıl sonları ve VIII./XIV. yüzyıl başlarında ünlü bir hekim tarafından yapılan bir kısmı nüsha farklılıklarına ve bir kısmı da kitabın değişik konularında ayrıntılara yapılmış ekler, düzeltiler ve açıklamalara da yine eserin dipnotlarında tek tek yer vermiştir. Bodleian nüshasındaki birtakım açıklamalar da söz konusu hekim tarafından değil, **Şehzade Ferhad Mirza** tarafından eklenmiştir.²⁰

Bu iki nüsha üzerinde değerlendirmelerini yaparken Metinî o zamana kadar bilinmeyen üçüncü önemli bir nüshanın da Tahran Melik Kütüphanesi'nde bulunduğunu tespit edip üç nüshayı karşılaştırmalı çalışmalarıyla değerlendirmiş, Yeni Farsça yazılmış ve günümüze kadar gelmiş ikinci ya da üçüncü metin olması gerekçesiyle özgün dili ve yazım kurallarıyla olduğu gibi yayınlamıştır.

Metinî'ye, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i nüsha tesbitleri aşamasından yayınlanmasına kadar dönemin büyük bilim ve edebiyat insanları **Bediüzzamân-i Furuzânfer** (ö. 1349 hş./1970), **Muctebâ-yi Minovî** (ö. 1355/1977), **Zebîhullâh-i Safâ** (ö. 1378 hş./1999), **İrec-i Efsâr** (ö. 1389/2011) ve **Çulamhuseyn-i Yusufî** (ö. 1369 hş./1991) her konuda yoğun destek vermişlerdir. Metinî, bu bilim adamlarından gördüğü yardımın büyüklüğünü ve kendilerine duyduğu şükranı esere yazdığı giriş bölümünde dile getirir.²¹

Ehaveyn-i Buharî'nin *Hidâyetü'l-Müteallimîn* dışında bir eseri olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu eseri de kaynaklarda birkaç farklı isimde kayıtlıdır. Eldeki kaynakların çoğunda "*Kitâb-i Hidâye*" adıyla anılmaktadır.

²⁰ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (Metinî), s. do-se.

²¹ *A.g.e.*, s. penc.

Hidâyetü'l-Müteallimîn, yazıldığı günden itibaren hem tıp öğrencileri için önemli bir ders kitabı olarak, hem de hastalık adları ve tanımları, değişik hastalıkların ilaçları konularında ilgililere önemli katkılar sağlamıştır. Büyük ihtimalle Yeni Farsça yazılmış ilk tıp konulu metindir. Eldeki en eski nüshası 478/1085 tarihlidir. Bu metinden daha eski tarihli bir tek Farsça mensur kitap günümüze kadar gelmiştir. Bütün bunlardan IV./X. yüzyıla ait Farsça mensur metinlerin son derece az olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisi de büyük tefsir ve tarih bilimci **Muhammed b. Cerîr-i Taberî** (ö. 310/923) tarafından Arapça yazılan *Câmiu'l-beyân an Tevîli'l-Kur'ân/Tefsîr-i Taberî* ile *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk/Tarih-i Taberî* adlı eserlerin çevirisi, coğrafya konulu *Hudûdu'l-âlem* (372/982) ile **Muhammed b. Eyyub-i Taberî'nin** (485/1092) astronomi konulu iki eseri ve *Hidâyetü'l-Müteallimîn* dışında o döneme ait mensur Farsça eserin var olduğunu bilmiyoruz. IV./X. yüzyıldan itibaren yeni birtakım eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında; **İbn Sina'nın** (ö. 428/1037) iki risalesi, **Mustemlî-yi Buharî'nin** (ö. 434/1042) tasavvuf konulu *Şerh-i Taarruf* adlı önemi eseriyle Birunî'nin (ö. 440/1048) *et-Tefhîm* adlı eseri bu dönemlerde yazılmıştır. *Keşfü'z-zunun'a* göre Samanîler döneminde *Zafernâme-yi Bozorgmihr* adlı bir önemli eser daha Farsça'ya çevrilmiştir. Bunlara birlikte *Mukaddime-yi Şahnâme-yi Ebû Mansurî* de sayılacak olursa o çağlarda kaleme alınmış ve günümüze gelebilmiş sekiz mensur eserden söz edilebilir.²²

Hidâyetü'l-Müteallimîn'in yazılış tarihi konusunda ne eserin kendisinde ne de bu eserden söz eden kaynaklarda bir bilgi verilmemektedir. İranlı edebiyat otoritelerinden Muctebâ-yi Minovî, Ehaveyn-i Buharî'nin hocalarının ölüm tarihlerinden ve o dönemle ilgili birtakım gelişmeler sürecinden hareketle yaklaşık bir tarih belirlemiş ve yazarın 373/983 yıllarında vefat ettiğini, dolayısıyla eserinin de bu tarihten önce yazılmış olduğunu söylemektedir. Ancak eserin IV./X yüzyılda yazıldığı ve ilk Farsça mensur eserlerden biri olduğu konusunda bir

²² Minovî, Muctebâ, "*Hidâyetü'l-Müteallimîn Der Tıbb*", *Yağmâ*, sy: 34, s. 497-98.

tartışma yoktur. Araştırmacıların ortak görüşüne göre, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'in kaleme alınışından yüz yıl sonra yazılmış nüshası elimizdedir.²³

Yazıldığı çağda bilimsel ve edebî konularda kaleme alınan Farsça eserlerin, hükümdarlar ve emirlerin teşvikleriyle, onlar adına yazılmasına karşın *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i yazar bizzat oğlu için kaleme almıştır. Ehaveyn-i Buharî, eserinin giriş bölümünde bu konuda şunları söyler: “Şimdi sen benim oğlumsun, benden tıp konusunda kolay bir kitap yazmamı, benden sana hatıra kalmasını, insanlara da yararlı olmasını istedin.”²⁴

Hidâyetü'l-Müteallimîn, Razî ekolünün takipçilerinden bir tıp bilim adamının kaleminden çıkmasından ötürü aynı zamanda bu büyük doktorun tıp konusundaki geleneğini sürdüren bir eserdir. Yazarın kendisi de eserinden kolay ve tıp bilimiyle ilgilenenlerin başlangıç aşaması için anlaşılabilir bir eser olduğunu söyler.²⁵ Eser, İbn Sina'nın *Kanun*'undan sonra da önemini yitirmemiş, sonraki yüzyıllarda önemini korumuş ve ders kitabı olarak tıp öğretimi ve eğitiminde kullanılmıştır. Nitekim; **Nizamî-yi Aruzî**, VI./XII. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı ünlü eseri *Çahâr Makâle*'de; *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i orta düzeyde bir tıp kitabı olarak, **Sabit b. Kurra**'nın, *Zahîre*; **Muhammed Zekeriyâ-yi Razî**'nin, *et-Tıbbu'l-Mansurî*; **Seyyid İsmail-i Curcanî**'nin, *Ağrâz* adlı eserleriyle birlikte anmakta, her doktorun üzerlerinde yoğunlaşarak bu eserleri iyi bir hocadan okuması gerektiğini belirtmektedir.²⁶

VII./XIII. yüzyılın ikinci yarısında **Ebû Talib Abdullah b. Ebû Zeyd Tabib**, yaşadığı çağda tıp konusunda yazılmış birçok kitabı okuyup incelemeler yaptıktan sonra *Hidâyetü'l-Müteallimîn* hakkında şu sözleri

²³ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 9; Efşâr, İrec vdğr., *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb*, s. 19.

²⁴ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî)s. 9, 14; Efşâr, İrec vdğr., *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb*, s. 8.

²⁵ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 14.

²⁶ Nizamî-yi Aruzî, *Çahâr Makâle*, s. 109-110; Biesterfeldt, H. H., “Ağawaynî Bokârî”, *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org>.

söylemektedir: “Benim birçok hastalığın tedavisinde sık sık başvurduğum kitap *Hidâyetü’l-Müteallimîn*’di. Eserde verilen ilaç terkiplerinden benim uyguladıklarımın tamamı olumlu sonuçlar verdi.”²⁷

Söz konusu tıp eserlerinin yazarlarıyla doktorların bu eseri çok önemsemelerinin gerekçesi de yine eserin kendisinde aranmalıdır. Eserin ayrıntılı olarak incelenmesiyle şu sonuçlar elde edilir: Ehaveyn-i Buharî, kendi ifadesiyle otuz yıl süren doktorluğu döneminde tıp alanındaki bilinen buluşları ve tedavi yöntemlerinin dışında kendisi birtakım yenilikler ortaya koymuştur. Eserinde geniş ve derin görüş sahibi bir hekim olarak alanındaki eski uzmanların görüşlerini ve deneyimlerini gözden geçirmiş, doğruları yanlışlardan ayırarak eseri *Hidâyetü’l-Müteallimîn*’de bazı istisnalar hariç sadece kendi tecrübeleri ve kendi uygulamalarını aktarmıştır. Bu konuda oğluna hitaben şu sözleri söyler: “Ben senin için bu kitapta sadece kendi denediklerimi aktardım. Başkalarından aktardığım konularda da kimden aktardığımı söyledim ki sen yanlışlara düşmeyesin”.²⁸ Eserinin bir başka bölümünde de şunları söyler: “Ben birçok hastalık için kendi düşüncem ve deneyimlerimle çok sayıda ilaç yaptım. Bu kitapta bileşiklerini ve formüllerini verdiğim ilaçların tamamı bana aittir. Deneyip de başarılı bulmadığım hiçbir ilacın formülünü de vermedim.” Yaşadığı çağda bağımsız bir bilim adamı olarak kendi çalışmaları sonucu eriştiği önemli sonuçlar ve öncekilerin deneyimleriyle yetinmemiş; değişik hasta, hastalık, ilaç ve onların özellikleriyle ilgili birikimlerinin yanısıra uzun ve aralıksız sürdürdüğü doktorluk mesleğindeki gözlem ve deneyimlerinden edindiği kazanımları da bu eserinde aktarmıştır.²⁹

Ehaveyn-i Buharî, hem uzun tıp araştırmaları süresince ve hem de eserini kaleme alırken büyük hocası Zekeriyâ-yi Razi’nin etkisinde kalmıştır. Melankoli hastalarıyla ilgili de; birçok türüyle uğraştığını,

²⁷ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü’l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 10-11; Muhammed-i Kazvinî, *Yâddâşthâ-yi Kazvinî*, (yay. İrec-i Efşâr), IX, 95-98.

²⁸ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü’l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 587.

²⁹ A.g.e., s. 12.

otuz yıl boyunca özgün yöntemleriyle onların tedavisine zaman ayırdığını söyler. Ehaveyn-i Buharî, yine kendi ifadeleriyle tedavisinde başarılı olamadığı hastalıkları belirtmekten çekinmemiştir. Öte yandan tedavi ettiği bazı hastaların ve kendisine yardımcı olan doktorların adlarını yer yer vermektedir. İlaçların az ya da çok kullanılmaları konusunda da ayrıntılara yer veren Buharî önemli ve etkili ilaçların isimleri ve etkinliklerini ayrıntılı olarak aktarmaktadır.³⁰

Ehaveyn-i Buharî'nin tıp anlayışı doğal olarak hocasının hocası Zekeriyâ-yi Razî'nin ekolüdür. İbn Sina tıp ekolününün dünyada henüz yaygınlaşmadığı çağlarda Razi ekolü yaygın olduğu bilinmektedir. Hatta İbn Sina'dan sonralarda bile birçok yerde ünlü tıp bilim adamları ve hekimler Razi kriterlerini alanlarında etkin ölçütler olarak kullanırlar, uygulamalarında ve eserlerinde onu örnek alırlar, İbn Sina'nın görüşleriyle Razî'nin görüşleri arasında bir karşıtlık ya da uyumsuzluk söz konusu olduğunda Razî'nin görüşlerini dikkate alırlardı.³¹

Hem yapısal ve hem de içerik açısından alabildiğine özgün bir eser olan *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, Derî Farsçasıyla yazılmış en eski tıp konulu eserdir. Bu yeni Farsça metinden daha eski tarihli olan sadece iki eser vardır. Bunların biri **Muvaffak-i Herevî**'nin, *el-Ebniye An Hakâyıki'l-Edviye* adlı 447/1069 tarihli eseridir. Bir diğer eser de **Mustemlî-yi Buharî**'nin, *Et-Taarruf li Mezheb-i ehli't-tasavvuf* adlı eserinin şerhidir (473/1095).

Eserin Dili:

Hidâyetü'l-Müteallimîn'in dili aynı ya da yakın çağlarda kaleme alınan bir kısmı bu makalede anılan eserlere oranla hem özet ve hem de sadedir. Bunun temel gerekçesi yazarın birinci bölümünde aktardığı

³⁰ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), 12-13; Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", s. 3.

³¹ Minovî, Muctebâ, "*Hidâyetü'l-Müteallimîn* Der Tıbb", *Yağmâ*, sy: 34, s. 502.

gibi kitabını oğlunun öğrenimi amacıyla yazmış olması, bu yüzden de daha yararlı olması amacıyla özet ve sade bir dil kullanmış olmaya özen göstermiş olmasıdır. Eserin değişik yerlerinde kısa ve öz bilgilere yer verdiğini kendisi söyler.³²

Bazı bölümlerde ise yazarın dili tıp öğrenimine yeni başlayanların anlayabileceği kadar sade ve özdür.³³ Öte yandan yazarın yaşadığı çağların nesir tarzı gerçekte yeni oluşum dönemindeki Farsçanın daha sonraki dönemlere oranla sade olması bu eserin dilinde etkili olmuştur. Yazarın seçkin bilimsel bir Farsça kullanma yetisi de bu esere özgün nitelik kazandırmıştır. Kullandığı nesir dili bazen şiir dilinden ayrılamayacak kadar sanatlı, ince ve akıcı; özellikle bölüm girişlerinde daha belirginleşmektedir.³⁴ Yazarın yaşadığı dönemin genel tarzı olan sadelik ve öz bilgi verme, onun seçkin söz sanatıyla da birleşince bu eser özgün bir tarz kazanmıştır. Eserin özellikle bölüm girişlerinde kullandığı dil zaman zaman şiirsel bir akış kazanmakta ve şiir tadı vermektedir.³⁵

Eserde yazarın kullandığı bilimsel bazı kelimeler, kavramlar ve tamlamalar bu hekim tarafından ilk olarak kullanılmıştır. Eserin ve yazarının bir diğer önemli ve tarihsel değerlilik açısından dikkat çekici özelliği de; **Ebû Reyhan-i Birunî** ya da **Ebû Ali Sinâ'**nın ilk olarak kullandıkları varsayılan bazı Farsça tıp teknik terimleri ve kavramlarının, onların eserlerinden önce kaleme alınmış olan *Hidaye'* de yaygın olarak kullanılmış olduğudur. Bu bağlamda bu eserde Farsça terim ve kavramların yoğunluğu nedeniyle üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmaların genel Farsça kadar Farsça tıp terimlerinin zenginleştirilmesi açısından da yararlı olacağı kanısındayız. Elbette ki bu eserde kullanılan ve günümüzde çoğu Latince olan çok sayıda tıp terimi, ve tıpla ilgili öz-

³² Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 35, 38, 39, 41, 140.

³³ A.g.e., s. 159,197.

³⁴ Efşâr, İrec vdğr., *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb*, s. 9.

³⁵ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. 53, 73.

gün kavramlar Arapçadan ve bir kısmı da Yunancadan Farsçaya geçmiş kelimelerdir. Yazarın bu konudaki tarzı söz konusu terimlerin Farsça olanlarını ya da kendisinin ilk kez kullanmaya başladığı Farsça terimleri ya Farsça-Arapça veya Farsça-Latince olarak birlikte kullanmış olmasıdır.³⁶

Genel olarak değerlendirildiğinde *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'in yazım tarzı ve imla özellikleri IV./X. yüzyıl mensur eserleriyle hemen hemen benzerdir. Ancak aynı çağlarda yazılmış diğer metinlerden en önemli farklarından biri, bu eserin bilimsel bir metin olması nedeniyle kelimelerin sadece bilimsel birtakım anlamlar karşılığında kullanılmış, herhangi bir sanatsal ya da edebi özelliğin göz önünde bulundurulmamış olmasıdır. Yazar bu konuya son derece özen göstermiş, eserini IV./X. yüzyıl bilimsel metinlerinin ortak özelliği olan son derece kısa, sade ve bilimsel eserlere özgü bir dilde kaleme almıştır.³⁷ Ehaveyn, anlatımında yer yer eş anlamlı kelimeler kullanmış, bazı yerlerde hastalık, ilaç veya bir organın adını aynı anlamlı Farsça ve Arapça sözcükle, bazı bölümlerde Yunanca'yı da ekleyerek üç dilde vermiştir.³⁸

Kelimelerin çoğullarını kullandığında yaşadığı yüzyılın yaygın tarzına uyarak, örneğin çoğul kelime kullanma konusunda bazen Arapça çoğullar kuralıyla, bazen Farsça çoğul ekleriyle çoğul yapmıştır.³⁹ Eserde yine çağın yazım özelliklerini gösteren genel tarz önemli ölçüde görülür.⁴⁰ Belirli, belirsiz isimler, edatlar, bağlaçlar, zamirler, ön ekler, orta ekler, sonekler, kelime türetme ekleri, sıfatlar, sayılar, fiil zamanları... ve diğer klasik Farsça dil kuralları aynı çağın diğer Farsça metinleriyle yakın benzerlikler göstermektedir.⁴¹

³⁶ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (Metinî), s. şanzdeh;

³⁷ A.g.e., s. şanzdeh

³⁸ A.g.e., s. 457, 528.

³⁹ A.g.e., s. 189, 374, 626.

⁴⁰ A.g.e., s. 13, 19.

⁴¹ A.g.e., s. hifdeh-çihil u çahar.

Hidâyetü'l-Müteallimîn' de birçok konu başlığı ve bölüm adlarında Arapça kelimeler yoğun görülür. Eserin metninde yine yoğun olarak Arapça kelimeler, tamlamalar, kavramlar ve Arapça ifadeler yer alır. Tıp terimleri, hastalık ve ilaç adlarının önemli bir kısmı yine öncelikli Arapça olarak verilmiş bazen Farsçaları da yazılmıştır. Eser boyunca yer yer *Kur'ân* ayetleri, bazen tam ayet, bazen ayetlerden iktibaslar şeklinde, bazen de Arapça cümle ve tamlamalar orijinal metinleriyle, yer yer Arapça önemli kaynaklardan alıntılanan pasajlar hem Arapça aslı ve hem de Farsça çevirisiyle birlikte verilmiştir.⁴²

Kaynakları:

Ehaveyn-i Buharî, eserinin değişik yerlerinde gerekli gördüğü durumlarda yararlandığı kaynakların adını anarak, bir kısmına göndermelerde bulunmakta, bazı bölümlerde örneğin ilaçlar kısmında başka doktor ve tıp uzmanlarının görüşlerini aktarmasının yanı sıra onların görüşlerini neden kabul ettiğini ya da reddettiğini gerekçeleriyle ortaya koyar. Bu tarzıyla ve bu bölümlerde kullandığı dille **Razî'nin**, *el-Havî* eserindeki dile ve tarza çok yaklaşmaktadır.⁴³

İbn Sarabiyyûn'un *el-Konnaşu's-sağîr* adlı önemli tıp konulu eseri, Razî'nin eserlerinden sonra Ehaveyn-i Buharî'nin en önemli kaynaklarından biridir.⁴⁴

Özellikleri:

Eser her şeyden öte; bundan bin yıl önce Farsçanın bu kapsamda, derin dil özellikleriyle bir tıp kitabının yazılmasına ne denli uygun ve elverişli olduğunu göstermesi açısından da dikkate değerdir.

⁴² *Ahaveyn-i Buharî, Hidâyetü'l-Müteallimîn (Metinî)*, s. çihil u çahar- çihil u penc.

⁴³ Efsâr, İrec vdğr. *Hidâyetü'l-Müteallimîn fi't-tıbb*, s. 8.

⁴⁴ Kerametî, Yunus, "Berresî-yi Menâbî-i Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-tıbb", *Makâlât ve Berresîhâ*, Tahran 1380 hş., sy: 69, s. 178.

Bunun yanı sıra başka açılardan da: örneğin Tıp tarihi, yazım tarzı özellikleri, Farsça tıp bilimleri teknik terimleri, özgün yazım tarzı, kuralları ve bazı kelime ve kavramların özgün okunuşları gibi konularda da alabildiğine önemlidir. ⁴⁵

Bu eser birçok açıdan çok önemli bir metindir:

1. *Hidâyetü'l-Müteallimîn* İslâm öncesi ve İslâm sonrası çağlardan günümüze gelen tıpla ilgili en eski Farsça metindir.
2. İslâm sonrası dönemde Arapçadan da çok sayıda kelime alarak farklı özelliklerle yeniden oluşan Farsî-yi Derî: *Yeni Farsça* ile kaleme alınmış ilk eserlerden biridir.
3. Farsça dil kuralları, yazım tarzı, dilbilim ve edebiyat açısından çok önemli incelikler içermektedir.
4. Tıp bilimi ve bilimsel açıdan klasik tıp kapsamında oldukça değerli içeriği kitaba iki kat daha değer kazandırmaktadır.
5. Çok sayıda ilaç, klasik dönem tıp bilimlerine ait kelime, kavram, terim ve bileşiğe yer vermektedir.
6. Klasik tıp alanında ün yapmış önemli kişiliklerin biyografileri hakkında bilgiler içerir.

Ehaveyn-i Buharî'nin, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i yazdığı dönemlerde tıp dalındaki tercüme hareketleri artık iyice azalmış belli ölçülerde tamamlanmış ve Yunan tıp bilgileri o dönem tıp bilimlerinde artık yerleşmiş ve önemli çevrelerce kabul görmüş bulunuyordu. Bütün bunlar o çağların tıpla ilgili metinlerinde, özellikle de Razi'nin eserlerinde görülmektedir. Bu yüzden olsa gerek son birkaç onlu yılda, özellikle Celâl Metin'in, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*'i yayınlamasından sonra klasik tıp bilimleri alanında araştırma yapan bilim adamları ve Fars dili ve edebiyatı araştırmacıları eskisinden daha çok bu eser üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. ⁴⁶

⁴⁵ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (Metinî), s. yek-do.

⁴⁶ Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, s. 3.

Hidâyetü'l-Müteallimîn “Üç Bölüm”de toplam “yüz seksen iki bab”dan oluşur. Birinci bölüm: elli bir bab. İkinci bölüm: yüz otuz bab. Üçüncü bölüm: on dokuz bab.

Eserde en çok yer verilen konular şöyle sıralanabilir:

1. Sinir sistemi
2. Kaslar
3. Kalp ve damarlar
4. Kan dolaşımı
5. Spor
6. Sinirsel ve psikolojik hastalıklar
7. Göz hastalıkları
8. Sindirim sistemi ve karaciğer hastalıkları
9. Böbrek hastalıkları
10. Kadın hastalıkları
11. Yaralanmalar
12. Ameliyatlar
13. Nabız.

Ehaveyn-i Buharî, sinir ve ruh hastalıklarının muayenesi ve tedavisinde deneyimli bir uzman olduğu ve daha önce de belirtildiği gibi “delilerin doktoru” nitelenmesiyle anıldığı için eserde özellikle sinir ve ruh konuları ve bunlarla ilgili hastalıkların tedavi yöntemleriyle ilgili ayrıntılar daha fazla yer almaktadır. Örneğin sayıklama hastalığı konusundaki önemli ayrıntıları, günümüz tıbbında menenjit hastalığının belirtileriyle çok yakınlık göstermektedir. Bunun yanında yazarın yaşadığı dönemlerde göz hastalıkları önemsenen ve dikkat çeken boyutta olmasına rağmen Ehaveyn-i Buharî bu hastalıklarla ilgili bölümleri kısa ve özet olarak ele almış ve göz ameliyatlarına yer vermemiştir. Yine eserde yüz sayfadan fazla bir bölüm sindirim ve sindirim yolu hastalıkları, karaciğer ve ilgili hastalıklara ayrılmış, karaciğer ve sarılık hastalıkları ayrıntılı olarak mercek altına alınmıştır. Bütün bunlar da

yazarın bu dallardaki derin uzmanlığı bilgi ve tecrübe birikimini göstermektedir.⁴⁷

Eser cerrahi konuları çok özet olarak anlatılmakta, ancak yaralar ve yaralanmalar konusunda ayrıntılı ve önemli bilgiler vermektedir. Özellikle cilt hastalıkları ve cilt yaraları ile bunların ilaçları ve tedavi yöntemleri konusunda değerli bilgiler verilir.

Nabız konusundan da söz edilen bu son bölümdeki bilgilerden de, Ehaveyn-i Buharî'nin nabız konusunda da bir eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Hidâyetü'l-Müteallimîn'in nüshaları

1. Oxford Bodleian Kütüphanesi⁴⁸ nüshası

478/1085 tarihli bu nüsha, Celâl-i Metinî'nin yayınladığı çalışmada esas aldığı yazmadır. Yazım tarihi açısından 447/1055 tarihli *el-Ebniye an Hakâyiki'l-edviye'* den sonra kaleme alınmış ikinci kitaptır. Bu eser, Kaçar dönemi siyaset adamlarından **Şahzade Abbas Mirza'**nın oğlu şair, edebiyatçı ve siyasetçi **Ferhad Mirza'**nın (ö. 1305 hk./1888) kütüphanesindeki kitapları arasında bulunmuştur. 661 sayfa olan bu nüsha onun emriyle onarılmış, bazı bölümlerine birtakım eklemeler ve açıklamalar yapılmıştır. "İki yüz bölüm"den oluşan bu nüsha, VII./XIII. yüzyıl sonları ve VIII./XIV. yüzyıl başlarında **Ebû Talib Abdullah b. Muhammed** tarafından başka bir nüshayla karşılaştırılıp yeniden yazılmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, (Tahran 2012), sy: 1, s. 5.

⁴⁸ Bodleian Library University of Oxford.

⁴⁹ Ahaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. çihil u penc-pencâhu heşt; Minovî, Muctebâ, "*Hidâyetü'l-Müteallimîn Der Tıbb*", Yağmâ, sy: 34, s. 499.

2. İstanbul Fatih kütüphanesi nüshası

Paul Horn tarafından, İstanbul'da bulunan Farsça yazmalar konulu bir çalışmada sözü edilen ve daha sonra da Alman Oryantalizm Birliği yayın organı *ZDMG*'de⁵⁰ de tanıtılan Fatih kütüphanesi nüshası⁵¹ eserin en önemli yazmalarından biridir. "İki yüz bölüm"dür.⁵²

Tahran Melik Kütüphanesi Nüshası

Bu nüsha önceki iki nüshadan daha kısa, özet ancak "iki yüz yedi bölüm"den oluşmaktadır.

Eserin Baskıları:

Hidâyetü'l-Müteallimîn, şimdiye dek üç kez basılmıştır:

1. Ehaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (yay. Celâl Metinî), Meşhed 1344 hş./1966.
2. Ehaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (yay. İrec-i Efşâr-Mahmûd-i Umidsalâr), Tahran 1386 hş./2008
3. Ehaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn* (yay. Celâl Metinî), Meşhed 1371 hş./1993

KAYNAKÇA

Ammarî, Meryem, "Ehaveynî-yi Buharî", *DMBİ*, VII, 286.

⁵⁰ *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig 1900, sayı: 54.

⁵¹ Bu çok değerli ve nefis yazmanın bir kopyası, kendisi de değerli bir hekim, aynı zamanda şair ve araştırmacı saygıdeğer bilim adamlarımızdan üniversitemiz Tıp Fakültesi öğretim üyesi **Prof. Dr. Hakan Kadioğlu** tarafından bana verilmiş ve eser üzerinde çalışma yapmam istenmişti. Doğrusu birçok açıdan alabildiğine önemli bir metin üzerinde çalışmak beni çok heyecanlandırdı. Bilim ve edebiyat sevdalısı bu değerli büyüğümüze sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

⁵² *Ahaveyn-i Buharî, Hidâyetü'l-Müteallimîn*, (Metinî), s. şest.

- Biesterfeldt, H. H., "Aḳawaynī Boḳārī", *Encyclopædia Iranica*, www.iranicaonline.org.
- Browne, Edward Granville, *A Catalogue of The Persian Manuscripts in The Library of The University of Cambridge*, 1896.
- Dânişpejûh, Muhammed, Târîh-i Şinâht-i Destgâh-i Gerdiş-i Hûn ve Bîmârî-yi Ân", *Mecelle-yi Târîh-i İlm*, sy: 4, Tahran 1384 hş.
- Efşâr, İrec, Omidsalâr, Mahmûd, Muttalabî-yi Kaşanî, Nâdir, *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb*, Tahran 1389 hş.
- Ehaveyn-i Buharî, *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb* (yay. Celâl Metinî), Meşhed 1344 hş./1966.
- Encyclopædia Iranica*, www.iranicaonline.org
- Ensârî, Nuş Aferîn, "Berhî Ez Menabi-i Pizişkî ve Darûşinasî", *İttilairesânî ve Kitâbdârî*, Tahran 1369 hş.
- Halidpûr Sirûs, Pâyegozâr-i Nemûdâr-i Teb Der Cihân-i Pizişkî, Ehaveyn-i Buharî", *Mecelle-yi İrânşinâsî*, Tahran 1377 hş./ X/3.
- Honer, Ali Muhammed, Teemmulî Der Hidâyetü'l-Müteallimîn Fi't-Tıbb, *Âyîne-yi Pejûhiş*, Tahran 1375 hş., sy: 45.
- Hudadûst, Kâzım vdğr., "Goftarî Der Bâre-yi Zindegî ve Âsâr-i Ebû Bekr Ahaveynî-yi Buharî", *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, (Tahran 2012), sy: 1.
- Keramefî, Yunus, "Berresî-yi Menâbî-i Hidâyetü'l-Müteallimîn fi't-Tıbb, *Makâlât ve Berresîhâ*, Tahran 1380 hş.
- Lazard, Gilbert, "Do Risale-yi Pizişkî Ez Sede-yi Çaharom-i Hicrî Be Zeban-i Farsî", *Nâme-yi Bahâristân*, Tahran 1368 hş.
- Lazard, Jilbert, "Metn-i Pizişkî Ez karn-i Çaharom-i Hicrî (çev. Leyla Askerî)", *Rûdekî ve Asr-i O*, 1958.
- Lazard, Jilbert, *La Langue Des Plus Anciens Monuments De La Prose Persa-ne*, Paris 1963.
- Matini, Jalal, "Hedâyat Al-Mota'allemun Fi'l-Ṭebb", *Encyclopædia Iranica*, www.iranicaonline.org;
- Matini, Jalal, *Encyclopædia Iranica*, "Aḳawaynī Boḳārī" XII, 112.
- Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Meşhed*, sy: 1 (Tahran 1344 hş.)

- Minovî, Muctebâ, “Hidâyetü'l-Müteallimîn Der Tıbb”, Yağmâ, sy: 34.
- Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i İrânî Piş Ez İslâm*, Tahran 1372 hş.
- Nizamî-yi Aruzî, *Çahar Makâle* (yay. Muhammed-i Kazvinî), 1372 hş.
- Reşnevzâde, Bâbek, “Ehaveyn-i Buharî”, *Danişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, I, 68.
- Rızâyî-yi Bağbidî, Hasan, “Çahar Vaje-yi Dahîl-i Soğdî Der *Hidâyetü'l-Müteallimîn Fî't-Tıbb*”, *Nâme-yi Ferhengistân*, Tahran 1375 hş., sy: 7.
- Safâ, Zebihullâh, *Tarih-i Edebiyyât Der İrân*, tahran 1368 hş.
- Safâ, Zebihullâh, *Tarih-i Ulûm-i Aklî Der Temeddun-i İslâmî*, Tahran 1368 hş.
- Takîzâde, Seyyid Huseyn, “Teveccuh-i İrâniyân Der Gozeşte Be Tıbb ve Etebbâ”, *Yâdgâr*, sy. 46-47 (Tahran 1327 hş.).
- Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig 1900, sy: 54.